

Aivar Jürgenson

SEENED KULTUURILOOS

elav teadus

Toimetaja Triin Olvet
Konsultant Maarja Öpik
Keeletoimetaja Katrin Ringo
Kujundaja Jan Garshnek
Küljendaja Erje Hakman

Teine, parandatud ja täiendatud trükk

© Aivar Jürgenson ja kirjastus Argo, 2022
Kõik õigused kaitstud
Kaanefoto © Shutterstock

ISBN 978-9949-688-88-3

www.argokirjastus.ee

Trükitud Tallinna Raamatutrükikojas

SISUKORD

SISSEJUHATUS	9
1. SEENED, MÜKOLOOGIA JA RAHVAKULTUUR	17
Mükoloogia ajaloost	22
Võrdlevalt mükoloogilisest ja rahvalikust seenesüstemaatikast	24
2. SEENTESSE SUHTUMINE MEIL JA MUJAL	33
Ignorantne suhtumine seentesse.....	34
Seenepropaganda ja selle mõju seentesse suhtumisele.....	43
Seenekasutuse geograafia	50
Seentesse suhtumine tänapäeval	61
3. SEENED JA KORILUS	65
Monopoliseeritud korilus.....	66
Kes seeni korjavad?.....	71
Seenelise varustus.....	78
Seened kaubaks.....	81
Seente kasvatamine	86
4. SEENED TOIDULAUAL	91
Suhtumine seenesöömisse ning selle dünaamika.....	91
Lihast taimeks.....	103
Slaavi mõjud ja eeskujud toitumistrendi kujundajana.....	110
Seente koht praeguses toidukultuuris.....	111
5. SEENEMÜRGITUSED	115
Seenemürgituste ajaloost.....	116
Seenemürgituste põhjustest ja ravimisest	122

Seente tundmine – parim viis mürgitusi vältida	125
Seente radioaktiivsus	132
Mürkseened ja nende vabatahtlik söömine	132
6. SEENED USUNDILOOS	141
Droogide kasutamisest looma- ja inimriigis	142
Hallutsinogeensetest seentest Kolumbuse-eelse	
Ameerika usundiloos.....	146
Hallutsinogeensed seened muu maailma usundiloos	152
Punane kärbseseen usundiloos	156
Punane kärbseseen ja India.....	163
Punane kärbseseen ja Euroopa usundilugu	165
7. ROBERT GORDON WASSON –	
ETNOMÜKOLOOGIA RAJAJA	171
Eluloolisi andmeid.....	171
Tee teaduse juurde	172
Õpetajad, teenäitajad, sõbrad.....	174
Etnomükoloogia ja Wassoni panus.....	175
Wasson kui tahtmatu trendilooja.....	182
8. WASSONI JÄRELLAINETUS ETNOMÜKOLOOGIAS.....	191
Hallutsinogeensed seened ja minevikuihalus	200
Hallutsinogeensete seente niidistik	
industriaalühiskonda tungimas	207
9. SEENED JA ŠAMANISM.....	215
Keeleseosed: kärbseseenest šamanismini	220
10. KÄRBSESEEN: KAS KÄRBSE SEEN?	227
Kärbes eesti folklooris	232
11. SEENED JA MAA	241
Maa-alused eesti pärimuses ja nende seos seentega	245
Päkapikk – kas seenealune?	250

12. KES KÜLVAB SEENI?	
SEENTE SEOS TAEVASFÄÄRIGA	255
13. PUUGIPASK, MAHASADANUD PILVED	
JA TAEVASED SEENED	271
Puugipask	273
Pilvetükid.....	275
14. SEENERINGID – NÕIARINGID	279
Varasemad teaduslikud seletuskatsed	280
Seeneringid rahvausundis	283
15. SEENTE KOHT RAHVAMEDITSIINIS.....	291
Trühvlid	295
Murumuna	296
Teised seeneliigid rahvameditsiinis	300
Punane kärbseseen	302
16. SEENED MÕISTATUSTES	309
17. SEEN KUI VILJAKUSSÜMBOL.....	319
Tänapäevasest seenesümbolikast.....	342
LÕPPSÕNA	345
VIITED	351
KASUTATUD ALLIKAD JA KIRJANDUS.....	372

SISSEJUHATUS

Inimeste seas on nii seenesõpru kui -põlgureid, kuid lähedased on seened meile kõigile. Omal ajal liigitasid bioloogid seened taimeriiki, tänapäeval omaette seeneriiki ning leitakse, et seentel on hoopis rohkem ühist loomade kui taimedega. Küllap siis ka meie kui loomariigi esindajatega. Ei seened ega meie suuda toota klorofüllit, seega oleme nendega üsna ühtviisi abitud ära kasutama mõningaid päikese pakutavaid kingitusi. Nii seened kui meie peame toidu ja suure osa elujõust hankima taimedest – kas siis otse või teiste omasuguste vahendusel. See on füsioloogia. Kuid kui küsimus oleks üksnes füsioloogias, poleks seda raamatut sündinud. Sest me oleme seentele lähedal ka hoopis teistel põhjustel. Meie, inimesed, ei jaga seentega üksnes igapäevast leiba, vaid ka loome neist lugusid ja laule, joonistame neid oma kaljujoonistele, freskodele ja piltpostkaartidele, usume nende raviväesse ja võimesse viia meid lähemale silmaga nähtamatule võlumaailmale.

Seen on vanem kui meie – parafras tuntud tõdemusest kehtib päris kindlasti. Leiba sai inimene süüa hakata alles pärast seda, kui oli selle ise küpsetanud, ja see ei saanud juhtuda varem kui mõni tuhat aastat tagasi. Seened olid selleks ajaks maapinnal juba vanad olijad.

Õigupoolest on nad ühed vanimad Maa elanikud. Suured, palja silmaga nähtavad seened kasvasid siin juba devoni ajastul, seega üle 400 miljoni aasta tagasi, pisiseened veelgi varem: ühed vanemad jäljed elust planeedil Maa jätsid ilmselt pärmilaadsed seened umbes 3,8 miljardit aastat tagasi. Rohkem on teada seentest, mis elasid Maal umbes 600 miljonit aastat tagasi – need on säilinud molluskikarpidel. Kui

nendegi organismide puhul pole selget üksmeelt, millisesse elusolendite rühma nad paigutada, siis liiki, millele on antud nimeks *Palaeomyces asteroxyli* ja mis elas umbes 380 miljonit aastat tagasi ühe taime sees, julgevad teadlased kindlamini seenteks pidada. Seente kujunemislugu (fülogenees) on aga suuresti ikka veel hämar. Kuna seened lagunevad kergesti, pole meil käepärast kuigi palju seente fossiilseid säilmeid. Igal juhul on aga selge, et seen on vanem kui meie – vähemalt 10 000 korda vanem kui inimkond.¹

Seen on vana, kuid mõned liigid ka väga suured – palju suuremad kui meie või ükski teine elusolend. Maailmas pole ühtegi sellist elus-organismi, mis/kes hõlmaks kümne hektari suurust maa-ala ja kaaluks kümme tonni. Seeneriigis on see aga võimalik.² Ükski metsas elav loom ega lind pole mõõtnud seenega võrreldav. Aga metsas ringi käies me teda ei näe, sest ta peidab suurema osa endast maa alla. Meie näeme temast vaid väikest osa, mida nimetamegi seeneks. Tegelikult on see vaid seene viljakeha.

Seened on levinud pea igasse maakera sfääri. Neid on mullas ja puudel ning õhus, jõgedes, järvedes ja meredes on miljoneid seen-eoseid. Neid on kuivas ja niiskes, külmas ja kuumas, kõrgel mägedes ja sügaval veekogude põhjas. Seeneriik on hästi kohanenud eluga Maal, sh inimese loodud tehiskeskkonnaga. Mõned liigid suudavad seedida isegi plasti. Samas on iga liik eraldi võrdlemisi valiv – teame ju, et kaseriisikas kasvab kasemetsas, männiriisikas männimetsas ja kuuse-riisikas kuusemetsas ja et kuuseriisikas männimetsa naljalt ei eksi.

Mõned seened (nagu ka mõned meie hulgast) on toidu suhtes eriti pirtsakad. Näiteks maiustab üks liik (*Herpomyces stylopage*) üksnes prussaka tundlatel, teine (*Cephalosporium lamellaecola*) kirtsutab nina kõige peale, välja arvatud koobastes kasvavad stalaktiidid ehk tilgu-kiivid. Mõne liigi toitumisharjumused on veel kummalisemad. Näiteks üht hiljuti avastatud liiki (*Aliciphila vulgaris*) esineb üksnes põdra-riiniga niisutatud põhul. Kuid seegi pole veel kõik, kui mõelda mitmetele seeneliikidele, keda on leitud maiustamas Tšornobõli tuumajaama radioaktiivse jääkkiirgusega.³

Miljoneid aastaid on seened olnud oluline lüli planeedi Maa toidu-ahelas. Nad on oma viljakehadega toitnud erinevaid eluvorme ning

aidanud kaasa ökoloogilise tasakaalu säilimisele. Taimejäänuste lagundajatena on seemned asendamatud. Ulmefilmis võiks ju kujutada, kuidas taime- ja loomajäänused kogunevad ja kogunevad ning lõpuks pole kellelgi enam maailmas eluruumi. Õnneks hoolitsevad seemned märkamatul moel selle eest, et midagi niisugust ei juhtuks, nagu nad on seda teinud juba miljoneid aastaid. Kuid nad suudavad sammu pidada ka tänapäevaste arengutega. Majavammil (*Serpula lacrymans*) näiteks on eriline võime tungida eluks vajaliku vee ja toitainete hankimiseks läbi plasti ja telliste. Kas see viitab lisaks seente jõule ka erilisele intelligentsile? Bioloogi ja kirjamehe Merlin Sheldrake'i sõnul suudavad nii seemned kui varem limaseenteks nimetatud limakud leida labürindis kahe punkti vahel lühima tee, kuigi neil puudub aju.⁴

Hiljaaegu on hakatud rääkima mullainternetist, milles otsustavat rolli mängivad seemned ja mis ühendab omavahel kolm triljonit puud ning lugematul arvul rohttaimi. Seda võrgustikku on hakatud tähistama sama lühendiga nagu internettigi: WWW – Wood-Wide-Web (puudeülene võrgustik). Nimelt on ilmnenu, et mükoriisa-võrgustik ei ühenda omavahel mitte ainult seeni ja taimi, vaid ka taimi omavahel, isegi eri liiki taimi. Mükoriisa vahendusel liiguvad eri liiki puude vahel nii toitained kui ka nende eluks oluline informatsioon. Näiteks hoiatavad puud mükoriisa vahendusel üksteist kahjurputukate eest. Seenel on niisugusest infovahetusest kindlasti kasu, sest nõnda varustab ta end mitmekesisema toidulauaga, ühtlasi annab aga meile aimu oma intelligentsusest. Inimeste loodud interneti ja taimede-seente võrgustiku vahel on ilmnenu hulgaliselt ühiseid funktsioone.⁵

Seeni on ka liigildasa palju. Praeguseks on kirjeldatud umbes 148 000 liiki, kuid arvatakse, et kokku võiks neid olla 2,2–3,8 miljonit. Igal aastal avastatakse juurde kuni 2000 uut seeneliiki. Enamik seeni on mikroskoopiliselt väikesed. Suurte viljakehadega seeni, nn suur-seeni, on üle 7000 liigi. Arvatakse, et pool neist võiks olla söödavad.⁶

Eestis esineb ligikaudu kolm korda rohkem seeni kui õistaimi.⁷ Siin kasvavatest seeneliikidest 2000 on palja silmaga hästi nähtavad. Viimaste hulka kuuluvad ka kübarseened. Söödavaid liike on umbes 400, neist 100 väärivad eriti kasutamist laialdase leviku ja heade

maitseomaduste tõttu. Ometi on tarvitamist leidnud vaid mõnikümmend liiki.⁸ Mis on selle põhjus?

Vastuse peab andma etnomükoloogia – distsipliin, mille uurimisalaks on seened inimkultuuris. Etnomükoloogia on noor teadus: teiste teadusharude seas hakkas see kanda kinnitama alles 20. sajandi teisel poolel. Tegemist on etnoloogiateadusest välja kasvanud etnobotaanika haruga. Etnomükoloogia uurib seente majanduslikku, sh kulinaarset kasutamist, nende etnofarmakoloogilist rolli ja nimetusi, füsioloogilist toimet, seente kohta religioonis. Kuivõrd etnomükoloogia distsipliinina läheneb oma uurimisobjektile, st seentele nii mitmest küljest, on ka arusaadavad selle alaga tegelejate erinevad rõhuasetused ning erinev ettevalmistus: etnomükoloogiaga tegelejate hulgas on etnolooge, folkloriste, psühholooge, psühhiaatreid, biolooge, keeleteadlasi, usunditeadlasi jne. Uurimistöös rakendatakse etnoloogilist (seente kasutamine igapäevases elus), kultuurilis-ajaloolist (seened vanades kõrgkultuurides), filoloogilist (keelevõrdlus) argumentatsiooni. Etnomükoloogiaartiklid ilmuvad mitmete erialade väljaannetes. Etnomükoloogiast kõneleb seegi raamat.

Nagu öeldud, kasvab maakeral väga suur hulk seeneliike. Mükoloogid on neid rühmitanud hõimkondadesse, seltsidesse, klassidesse. Seeneliikide väljanägemine, kasvupaik, eluks vajalikud tingimused jne võivad olla küllaltki erinevad. Nii erinevad, et tavainimene, kes teab, et seenel on jalg ja kübar ning et seen kasvab metsas, näiteks mitmesuguseid pärmseeni, mida muuseas kasutatakse õlle ja veini valmistamiseks, või hallitusseeni, milleta poleks paljusid juustusorte, seenteks küll pidada ei oskaks. Teravilja kahjustavad erinevat liiki roosteseened, eluhooneid salamahti näriv majavamm kuulub samuti seente hulka.

See raamat räägib peamiselt kübarseentest, st neist, mis tavainimesele kõige rohkem seostuvad mõistetega „seen“ ja „seenekorjamine“. Seepärast ei tule peaaegu üldse juttu pisiseentest: puhtbioloogilise ja rahvateadusliku liigituse printsiibid ei kattu. Tähelepanu all on seened selles tähenduses, mille rahvas neile on andnud: õigel seenel on jalg ja kübar ning ta kasvab metsas. Enamgi veel – kui seenele minnakse, siis mõeldakse ikka metsa minemist; kui keegi teise suure vihaga seenele

saadab, siis peetakse ka silmas metsa ja metsapoole-olemist. Miks aga seenele saadetakse, on samuti etnomükoloogia teema.

Siinkohal peab tunnistama, et nagu praktilises elus, ei kuulu ka rahva vaimses kultuuris seened keskse tähendusega nähtuste hulka. Tänapäeval tunneme küll üksikuid laule seentest, kuid need pole enamasti autohtoonsed ehk kohalikku päritolu, vaid laenatud teistelt rahvastelt. Mõned korrad on seeni nimetatud setude lauludes. Vähe on seentega otseselt seotud usukujutelmi. Kas see on alati nii olnud? Kuristik sakraalse maailmanägemise ja puhtpragmaatilise, tarbijaliku ellusuhtumise vahel on tänapäeva tsiviliseeritud ühiskonnas elava inimese reaalsus. Enamgi veel, ratsionaalse ja subjektiivselt utilitaarse loodustunnetuse ja -kasutuse piirid ning printsiibid üha kaugenevad üksteisest. Kogu meie elu haarav lahutatus pärimuskultuurist on saanud probleemiks ka usunditeadlastele, sh eesti usundi uurijatele: informatsiooni hulk ja kvaliteet kahanevad aja jooksul pidevalt, tohutu hulk küsimusi jääb vastuseta.

Rahva üsna põlglik suhtumine seentesse – vrd väljendeid seene-treial, sõida seenele, tatikavaht jne – on oma pitseri paraku vajutanud ka teaduspõllule: seente rolli eestlaste argikultuuris on teaduskirjanduses väga vähe käsitletud. Üksikküsimusi on möödaminnes puudutanud erinevad autorid, kuid tõsisema analüüsini pole seni jõutud. Seetõttu on ka uurimismaterjal hajutatud teiste teemade kontekstis, allikad on laiali pillutatud ning kohati vastuolulised. Uudsemaid järeldusi pole lasknud teha ilmselt seesama eestlaste stereotüüpne ja võrdlemisi üleolev suhtumine seentesse. Ometi oleks sissejuurdunud stereotüüpide kõrvalejätmine konstruktiivne ja viljastav. Pärimuslikke tekste värske pilguga analüüsides võiksime näiteks üllatusega avastada, et kärbse-seene nimetus ei tulegi sellest, et vanarahvas nendega kärbsed tappis. Võiksime teada saada, et sõnadel päkk ja päkapikk on ehk hoopis teine seos, kui me seni oleme arvanud. Võiksime avastada, et seenevihma kõrval on vanarahvas tundnud ka mõistet seenevälk, mis avab meile väga põneva tahu muistse inimese maailmapildis. Huvitavaid killukesi seente kohta leidub fraseoloogias, muistendites, naljandites, mõistatustes, vanasõnades, ennetes, unenägude seletustes. Pikka aega on teaduses diskuteeritud, kas liigitada seened taimede, loomade või

mineraalide hulka. Kui jälgida rahvusvahelist seente kohta käivat usundilist pärimust, näeme, et ka mütoloogias väljendub see kõhklikult mitmel moel – seened kuuluvad kas ühte neist rühmadest või mitmesse korraga. Mitmete uskumuste kohaselt on seened alguse saanud kord kividest, kord mingitest loomadest või putukatest – kord maast, kord taevast. Seen on justkui vahendaja erinevate maailmade vahel.

Käesolevast raamatust võib lugeda eestlaste ja naaberrahvaste suhtumisest seentesse, selle dünaamikast ja seda mõjutanud tegureist. Kuna praktiline väärtus on seentel inimeste jaoks eelkõige toiduna, käsitletakse siin seentega seoses ka eestlaste toitumiseelistusi ja söömiskultuuri. Juttu tuleb seenekorjamisest, seente kasvatamisest, ka seenemürgitustest, kuid raamatu põhiline raskuspunkt on seente roll usundis. Kõigepealt antakse ülevaade seente kohast maailma rahvaste religioonides ning asutakse seejärel konkreetsete usundiliste fenomenide käsitlemisele. Raamatust saab teada, mida on arvatud seente päritolust; kes on seenealused, mis on pilvetükid ja kuidas nad on seotud seentega. Kaasajal on seened väga populaarne dekoratsiooni-element. Pole vist ühtki teist seent – ega isegi taimet – peale punase kärbseseene, mida nii sageli kasutatakse lasteraamatute illustratsioonides, mänguväljakutel, koomiksides, vaateakendel, õnnesümbolina postkaartidel jne. Samas on ta naturaalsel kujul mürgine ja üldiselt väga kardetud – rahva teadvuses lausa mürkseen *par excellence*. Miks on see nii? Ka sellele üritatakse raamatus vastata. Juttu tuleb ka seentega ravimisest, seenemõistatustest, rahvalauludest, naljanditest. Nende ja paljude muude nähtuste kohta leiab huviline sellest raamatust lugemist. Juhul muidugi, kui ta seda ajaraiskamiseks ehk seene-treimiseks ei pea.

Sissejuhatuse lõpetuseks ning huvilist lugema julgustades võiks mainida, et mingi kokkupuude on seentega ju kõikidel: kes mäletab seenemaitset, kellel purgid praegugi sahvris, kes on seeni vahel metsas või pargis silmanud. Seen on nüüdseks paljugi oma aurast kaotanud. Millalgi oli ta müüdi objekt, kuid praeguseks on see tasand unustatud. Tänapäeva inimesele võib mõnigi asi selles raamatus näida uskumatu. Neile, kelle jaoks seened seostuvad vaid seenesoustiga, soovitaks seda kindlasti maitsta, kuid see pole otseselt käesoleva raamatu teema, sest

nii mõnigi asi kaotab oma väärtuse, kui ta ära süüakse. Kui vaadelda aga seeni kui huvitavat loodusilmingut komplekssetes kultuurilistes seostes, võib nõustuda ühe meie teenekama mükoloogi Kuulo Kalamehe väitega, et „seeneriik on igal juhul seletamatu ja jääb ilmselt igavesti seletamatuks“.⁹ Seletamatus ja saladuslikus seenemaailmas reisima see raamat kutsubki.